

خواب آشفته نفت
دکتر مصدق ونهضت ملی ایران
(حلقهٔ دوم، جلد اول)

محمد علی موحد

سخنی با خواننده و سپاس‌گزاری ۳۱

دیباچه‌ای بر چاپ دوم ۳۵

دیباچه : خواب آشفته نفت ۴۹

دستاویزی تازه برای مداخله جویی ۵۲

نیست آن سوتر ز عبادان دهی ۵۵

آبادان در تب و تاب خلع ید ۵۷

۲۸ مرداد در خرمشهر ۶۵

یادداشت‌های حسینی ۶۵

بخش یکم : چگونه طوفان برخاست ۷۵

فصل یکم : مأموریت ناخواسته ۷۷

زمینه تاریخی ۷۷

آغاز ماجرا ۷۸

شوروی و درخواست امتیاز ۷۹

قانون تحریم امتیاز نفت؛ نخستین اقدام مصدق در زمینه نفت ۸۰

راه حل پیشنهاد شده از سوی دکتر مصدق ۸۱

نفت شمال در کنفرانس یالتا ۸۳

واکنش دولت شوروی و خانواده آذربایجان ۸۴

موافقت‌نامه قوام - سادجیکف ۸۵

۸۶	قانون استیفای حقوق ایران از نفت جنوب
۸۸	مأموریت ناخواستہ
۸۹	مذاکرات در دولت ساعد
۹۱	مشاوران خارجی دولت
۹۱	تعدیل قرارداد یا تجدید نظر در آن؟
۹۳	کمپانی هم خواهان مذاکرات بود
۹۴	اختلاف اساسی در برداشت از مذاکره
۹۵	تقی زاده و قرارداد نفت
۹۸	تقی زاده و پیشنهاد استیفای حقوق ایران از نفت جنوب
۱۰۲	مذاکرات بی نتیجه اواخر ۱۳۲۷
۱۰۳	دلواپسی های شاه
۱۰۴	آخرین پیشنهاد کمپانی و نظریات مشاوران دولت
۱۰۵	ساعد و تقی زاده شاه را از مداخله بر حذر می دارند
۱۰۷	آیا ملی کردن نفت کار امریکایی ها بود؟
۱۰۷	تنزل نرخ لیره و اثر آن
۱۰۹	فصل دوم : باده گساری با اژدهای هفت سر
۱۰۹	عصر ترور و آشوب
۱۱۰	مردی فرصت طلب و بی ایمان
۱۱۱	لایحه گس - گلشاییان
۱۱۲	مجلس شانزدهم و تشکیل جبهه ملی
۱۱۴	دولت منصور و تشکیل کمیسیون مخصوص نفت
۱۱۵	تشکیل کمیسیون خاص نفت
۱۱۶	بندبازی های سیاسی رزم آرا
۱۱۸	در ماندگی رزم آرا در برابر مشکل نفت
۱۱۹	داستان پنجاه - پنجاه
۱۲۴	کج تابی های انگلیسی ها
۱۲۶	بن بست لایحه نفت
۱۲۷	رزم آرا و فشار بریتانیا
۱۲۸	آخرین پیشنهاد انگلیس به رزم آرا
۱۲۹	سفارت امریکا و ارزیابی وضع رزم آرا
۱۲۹	پایان کار رزم آرا
۱۳۱	دکتر فاطمی و پیشنهاد ملی شدن نفت

۱۳۴	اصل ملی شدن صنعت نفت
۱۳۵	داوری درباره رزم آرا
۱۳۹	آیا رزم آرا به خیال ملی کردن نفت افتاده بود؟
۱۴۱	رزم آرا از دید کیانوری و فردوست
۱۴۱	واکنش انگلیس و شوروی و امریکا
۱۴۷	بخش دوم : هشت ماهه اول، دوران امیدواری ها
۱۴۹	فصل سوم : حسین علا و دولت مستعجل او
۱۴۹	مصدق در کمیسیون نفت
۱۵۰	پیشنهاد نخست وزیری به مصدق
۱۵۱	قرعه فال به نام علا زده می شود
۱۵۴	سفر مکگی به تهران و لندن
۱۵۶	نخستین پیشنهاد بریتانیا
۱۵۸	استعفای علا
۱۵۸	سردرگمی شاه در میان قوام و سید ضیا
۱۵۹	زمینه سازی برای آوردن سید ضیا
۱۶۲	نخست وزیری مصدق
۱۶۳	داوری درباره علا
۱۷۱	فصل چهارم : خلع ید و موضع گیری های بریتانیا و امریکا
۱۷۱	دولت مصدق و خلع ید
۱۷۱	مقررات عمده قانون خلع ید
۱۷۲	مراحل اجرای قانون
۱۷۴	اولین برخورد هیئت خلع ید با دستگاه نفت
۱۷۵	لایحه مجازات خرابکاران و عزل دریک
۱۷۶	ماجرای اسناد خانه سدان
۱۷۸	توقف کامل چرخ صنعت
۱۷۸	روایت بازرگان از جریان خلع ید
۱۸۳	نخستین ضربه مشترک انگلیس و امریکا
۱۸۴	استناد بریتانیا به شرط ثبات در قرارداد
۱۸۵	رایزنی بریتانیا و وزارت امور خارجه امریکا

تقی‌زاده و نقش او ۴۵۲

مصدق و حزب توده ۴۵۳

مصدق و عناصر راست ۴۵۵

رایزنی‌های علا و هندرسن ۴۵۸

مصلحت اندیشی‌های هندرسن ۴۶۰

صالح و جانشینی مصدق ۴۶۱

نظر نامساعد امریکا دربارهٔ صالح ۴۶۱

وعدۀ مساعدت به جانشین مصدق ۴۶۲

محکم کاری‌های علا ۴۶۳

ملاقات هندرسن و قوام ۴۶۴

مذاکرات مستقیم شاه با هندرسن ۴۶۴

شاه و حسین مکی ۴۶۶

بازگشت مصدق از سفر لاهه ۴۶۷

نامزدان نخست وزیری ۴۶۸

رأی تمایل مجلس به زمامداری مصدق ۴۶۹

تفصیل وقایع در روایت علا ۴۷۰

روایت خبرگزاران سفارت انگلیس ۴۷۳

فصل سیزدهم : دولت قوام و قیام سی‌ام تیرماه ۱۳۳۱ ..... ۴۷۵

به دنبال رأی تمایل مجلس ۴۷۵

ملاقات با شاه و استعفای مصدق ۴۷۶

شاه پرسر دوراهی ۴۷۷

روایت مجلهٔ خواندنی‌ها ۴۷۹

زمامداری قوام ۴۸۱

کشتیبان را سیاستی دگر آمد ۴۸۲

روایت ارسنجان ۴۸۵

قوام در بن بست ۴۸۵

امیدهای پوچ قوام ۴۸۷

نمایندگان جبههٔ ملی در دربار ۴۸۸

اوج درگیری‌ها ۴۹۰

استعفای قوام ۴۹۳

شمارهای تند بقایی ۴۹۵

ارتش در معرض اتهام ۵۰۱

دکتر بقایی و نقش او ۵۰۳

سپهبدی در خانهٔ قوام ۵۰۴

قوام، بریتانیا و امریکا ۵۰۶

یادداشت‌های جلد اول ۵۰۹

بخش چهارم : سیزده ماه نحس ۵۶۱

فصل چهاردهم : تنور داغ تابستان ۵۶۳

زمامداری مجدد دکتر مصدق ۵۶۳

برنامهٔ دولت دوم مصدق ۵۶۴

فراکسیون نهضت ملی ۵۶۵

مخالفت آیت‌الله کاشانی با انتصابات مصدق ۵۶۶

مصادرهٔ اموال قوام ۵۶۷

شهید واقعی سرام تیر ۵۶۸

عفو و آزادی خلیل طهماسبی ۵۶۹

وضع محدودیت‌ها بر دربار و درخواست اختیارات ۵۷۰

تجدید حکومت نظامی در تهران ۵۷۱

گسترش دامنهٔ مخالفت‌ها ۵۷۲

انتخاب آیت‌الله کاشانی به ریاست مجلس ۵۷۳

رویارویی آیت‌الله کاشانی و مصدق ۵۷۵

مشاوره با شاخت ۵۷۶

مصدق مذاکرات نفت را از سر می‌گیرد ۵۷۸

گفت‌وگوی عتاب آلود با هندرسن ۵۷۹

جمع‌بندی هندرسن از نظریات مصدق ۵۸۲

ارزیابی مشترک سفارت بریتانیا و امریکا ۵۸۴

زمینه‌سازی برای پیشنهاد مشترک ۵۸۵

برآوردهای پشت پرده ۵۸۶

یادداشت مصدق به سفارت انگلیس ۵۸۷

پیام ایدن و نقشهٔ تازهٔ بریتانیا ۵۸۸

تاکتیک جدید مخالفان ۵۸۹

واکنش اجسن به پیام ایدن- پیشنهاد تازهٔ مصدق ۵۹۰

پیام عتاب آلود چرچیل به ترومن ۵۹۲

پاسخ ترومن ۵۹۳

- نه استعفا و نه زور آزمایی ۸۶۹
- اگر کودتا نمی‌شد؟ ۸۷۰
- ادعای خوش بینی به عاقبت کار ۸۷۱
- حکایت کی. بی. راس ۸۷۳
- حکایت والتر لوی ۸۷۶
- مسئله گرامت و پیچیدگی‌های آن ۸۷۶
- آیا امریکا حاضر به تجدید نظر در مواضع خود بود؟ ۸۷۹
- نظر جرج مک‌گی ۸۸۰
- تأملی در شخصیت مصدق ۸۸۳
- شگردهای خاص مصدق ۸۸۴
- بیماری یا تمارض؟ ۸۸۵
- مصدق از نگاه دین اچسن ۸۸۷
- سنت زشت‌گویی و جنجال‌سازی ۸۸۷
- مدح شبیه به ذم ۸۸۹
- خود محوری و خودی محوری ۸۸۹
- مخالفان دکتر مصدق ۸۹۰
- از تازه‌ترین نوشته‌های مخالفان ۸۹۱
- یک‌سونگری‌ها و ادب دموکراسی ۸۹۲
- دوره‌ای استبداد و هرج و مرج ۸۹۳
- ابر بلا ۸۹۴
- خطای بزرگ دکتر مصدق ۸۹۶
- توقع نامعقول ۸۹۷
- پیامدهای نامبارک شکست ۸۹۷
- درخواست اختیارات و انحلال مجلس ۸۹۸
- هنرها و ضعف‌ها در ترازوی انصاف ۸۹۸
- مشروطیت چه می‌خواست ۸۹۹
- مصاف مجلس و دربار ۹۰۰
- عرصه سیاست پس از رضا شاه ۹۰۱
- ناهماهنگی در مواضع مصدق ۹۰۲
- زمینه‌سازی برای جامعه مدنی ۹۰۳
- پی‌نوشت‌ها** ۹۰۵
- پی‌نوشت یکم : ملی‌کردن نفت و حقوق ایران در شرکت‌های تابعه ۹۰۷

- پی‌نوشت دوم : تازه‌ترین کتاب خارجی درباره ملی‌شدن نفت ایران ۹۱۷
- پی‌نوشت سوم : تحول صنعت نفت ایران، آرشیو تاریخ شفاهی بنیاد مطالعات ایران ۹۲۵
- پی‌نوشت چهارم : خلیل ملکی و تحلیل او از عملکرد دکتر مصدق ۹۳۷
- پی‌نوشت پنجم : گفته‌ها و ناگفته‌ها، تحلیل از گزارش عملیات پنهانی سیا ۹۴۹
- یادداشت‌های جلد دوم ۹۷۹
- شناسنامه رجال** ۱۰۰۷
- آریانا، بهرام ۱۰۰۹؛ آزاد، عبدالقدیر ۱۰۰۹؛ آزموده، حسین ۱۰۰۹؛ اتلی، کلمنت ۱۰۰۹؛ اچسن، دین ۱۰۰۹؛ ادل، ویلبر ۱۰۰۹؛ اردلان، ناصرقلی ۱۰۱۰؛ ارسنجانی، حسن ۱۰۱۰؛ ارفع، سرلشکر حسن ۱۰۱۰؛ استاکیل ۱۰۱۰؛ استالین، ژوزف ۱۰۱۰؛ استرنگ، سرویلیام ۱۰۱۰؛ استوکس، ریچارد ۱۰۱۰؛ استوتسمن، جان ۱۰۱۰؛ اسکندری، ایرج ۱۰۱۱؛ اسکندری، عباس ۱۰۱۱؛ اسمیت، آرمیتاژ ۱۰۱۱؛ اسمیت، والتر بیدل ۱۰۱۱؛ اسنو، هارولد ۱۰۱۱؛ اشرفی، حسینقلی ۱۰۱۱؛ افشارطوس، محمود ۱۰۱۲؛ ال‌کینگتون، ای. اچ. ا. ۱۰۱۲؛ ال‌ول ساتن، ال. پی. ۱۰۱۲؛ امامی، جمال ۱۰۱۲؛ امامی، دکتر سید حسن ۱۰۱۲؛ امیرعلایی، شمس‌الدین ۱۰۱۲؛ امینی، ابوالقاسم ۱۰۱۲؛ امینی، دکتر علی ۱۰۱۲؛ امینی، محمود ۱۰۱۲؛ امینی، نصرت‌الله ۱۰۱۳؛ انتظام، عبدالله ۱۰۱۳؛ انتظام، نصرالله ۱۰۱۳؛ آیدن، سرانتونی ۱۰۱۳؛ ایزنهاور، دوایت ۱۰۱۳؛ باتلر، ویکتور ۱۰۱۴؛ باتمانقلیج، نادر ۱۰۱۴؛ باروز، برنارد ۱۰۱۴؛ بازرگان، مهدی ۱۰۱۴؛ بایرود، هنری ۱۰۱۴؛ برتود، اریک ۱۰۱۵؛ بروجردی، آیت‌الله العظمی حاج آقا حسین ۱۰۱۵؛ بروس، دیوید ۱۰۱۵؛ بقایی، دکتر مظفر ۱۰۱۵؛ بکت، سرویلیام اریک ۱۰۱۵؛ بوشهری، جواد ۱۰۱۵؛ بولارد، سر ریدر ۱۰۱۵؛ بوین، ارنست ۱۰۱۶؛ بهارمست، غلام محمود ۱۰۱۶؛ بهبهانی، آیت‌الله میرسید محمد ۱۰۱۶؛ بیات، مرتضی قلی ۱۰۱۶؛ بیکر، فیلیپ نوئل ۱۰۱۶؛ پایمن ۱۰۱۶؛ پرخیده، عباس ۱۰۱۶؛ پرکینس، جرج ۱۰۱۶؛ پرودام، هکتور ۱۰۱۶؛ پهلوی، اشرف ۱۰۱۶؛ پهلوی، رضاشاه ۱۰۱۶؛ پهلوی، محمدرضا شاه ۱۰۱۷؛ پیرنیا، دکتر حسین ۱۰۱۷؛ پیشه‌وری، سید جعفر ۱۰۱۷؛ ترومن، هری ۱۰۱۷؛ تقی‌زاده، سید حسن ۱۰۱۷؛ تورنبرگ، ماکس ۱۰۱۸؛ تولیت، ابوالفضل ۱۰۱۸؛ جب، سرگلاوین ۱۰۱۸؛ جرنگان، جان ۱۰۱۸؛ جکسن، سی. دی. ۱۰۱۸؛ جکسن، بازیل ۱۰۱۸؛ جونز، التون ۱۰۱۸؛ چرچیل، وینستون ال. ۱۰۱۸؛ حائری‌زاده، سید ابوالحسن ۱۰۱۹؛ حجازی، عبدالحسین ۱۰۱۹؛ حسیبی، کاظم ۱۰۱۹؛ حکیمی، ابراهیم ۱۰۱۹؛ داربی شیر، نرمن ماتو ۱۰۱۹؛ داریسی، ویلیام ناکس ۱۰۱۹؛ دالس، الن ۱۰۱۹؛ دالس، جان فاستر ۱۰۱۹؛ دانش‌پور، عبدالحسین ۱۰۱۹؛ دریک، اریک ۱۰۲۰؛ دفتری، محمد ۱۰۲۰؛ دوهر، جرالده ۱۰۲۰؛ دیکسن، سر پیرسن ۱۰۲۰؛ رانتری، ویلیام ۱۰۲۰؛ رزم‌آرا، حاجی علی ۱۰۲۰؛ رشیدیان، برادران ۱۰۲۰؛ روان، لسلی ۱۰۲۰؛ روحانی، فؤاد ۱۰۲۰؛ روزولت، کریمیت ۱۰۲۱؛ رولن، هنری ۱۰۲۱؛ ریاحی، تقی ۱۰۲۱؛ ریبر، تورکیلد ۱۰۲۱؛ زاهدی، اردشیر ۱۰۲۱؛ زاهدی، فضل‌الله ۱۰۲۱؛ زنگنه، عبدالحمید ۱۰۲۲؛ زیرک‌زاده، احمد ۱۰۲۲؛

«والتفتط امرأة زانية لاخير فيها، او مال حرام... و من رأى انه صُبَّ عليه فأنه يُصيبه نائبة من سلطان. والتفتط شرور و أنكاد و حروب.» (١)

قرن بیستم که اینک سال‌های آخر آن را می‌گذرانیم آستان سه انقلاب یا سه حرکت مهم اجتماعی و سیاسی در ایران بود. از این سه حرکت یکی (نهضت مشروطه) در ربع اول قرن و دیگری (نهضت ملی) در نیمه و سومی (انقلاب اسلامی) در ربع آخر آن اتفاق افتاد. دو حرکت اول و سوم به تغییر نظام حکومتی انجامید و حرکت دوم نیز تا آستانه تغییر نظام پیش رفت و همچون مادری پس از تحمل رنج‌های بارداری، درست در آخرین لحظات، بچه خود را سقط کرد و چه بسا اگر در واپسین گام ناکام نمی‌شد انقلاب سوم اتفاق نمی‌افتاد و یا اگر می‌افتاد به این شکل نبود.

حرکت دوم به نام نفت آغاز شد و برای نفت اوج گرفت و هم در مصاف نفت فروماند. راستش را بخواهید ایران از آغاز تا انجام این قرن، سراسر، درگیر و دارِ نفت بود. قرن بیستم برای ما با امتیازنامه داری (سال ۱۹۰۱) آغاز شد و حوادث و ماجراهای بعدی، خواه و ناخواه، مستقیم و یا غیر مستقیم، در دود و تَفِ نفت، و گاهی در آتش آن، فروپيچید و اینک که به پایان قرن رسیده‌ایم سرنوشت ما هنوز سخت با نفت گره خورده است.

پیشینیان ما گفته بودند که نفت نشان از آشفته‌گی‌ها و درگیری‌ها دارد. هر که نفت در خواب بیند به مصیبتی گرفتار آید. نفت زن بی‌حفاظِ بلایه کار است که سرکردن با

اودشوار است. اگر از دست بگذاری و غفلت کنی چه‌ها که نکنند! نفت مال حرام بی سرانجام است. بدنامی دارد و عاقبت ندارد. خواب نفت خبر می‌دهد که گرفتاری سیاسی (نائبه من سلطان) در راه است!

ما می‌گفتیم که این حرف‌ها خرافات است. می‌گفتیم که این مدعیان تعبیر خواب در دنیای قدیم گرفتار اوهام خویش بوده‌اند. نفت و فساد و بدبختی؟ نفت و جنگ و زد و خورد؟ این حرف‌ها یعنی چه؟ از آنگاه که در اوایل قرن بوی نفت از این منطقه برخاست دیدیم که پیران ما راست می‌گفته‌اند و آنگاه که در اواخر قرن درهای دوزخ بر فراز خلیج فارس باز شد و غریو سهمگین آتشیبارها و نهیب سقوط موشک‌ها سایه وحشت و مرگ بر آب‌های نیلگون افکند، نه تنها مسافران هواپیمای ایرباس که همه ماهیان دریا و اشتران صحرا و نخلستان‌های بصره و نیزارهای بطایح نیز دریافتند که نفت چگونه ممکن است به جنگ و زد و خورد و آفت و بلا تعبیر شود!

دستاویزی تازه برای مداخله جویی

پیداشدن علایقی در زمینه نفت برای قدرت‌های بزرگ پدیده تازه‌ای بود که در سرتاسر قرن بر رویدادهای سیاسی این منطقه از جهان سایه افکند. من در جایی دیگر نمونه‌هایی از تأثیرگذاری نفت در مسائل مربوط به ایران را آورده‌ام:

دولت‌های بزرگ با استناد به منافع اتباع خود برای مداخلات سیاسی در این منطقه مستمسک تازه‌ای به دست آورده بودند و از آن پس حفظ منافع نفتی بزرگ‌ترین راهنمای سیاست آن‌ها بود. اگر این منافع حفظ می‌شد حاضر بودند تا نفوذ و قدرت خود را برای تثبیت هر وضعی — هر چه هم به زیان ملت‌های این منطقه و برخلاف تمایلات آن‌ها بود — به کار گمارند.

در دسامبر ۱۹۱۳ پروتوکل مربوط به تحدید حدود بین ایران و عثمانی در استانبول به امضای سفیران انگلیس، روس، ایران و صدراعظم عثمانی رسید. این پروتوکلی است که توسط دو دولت بزرگ بر ایران تحمیل گردید و در نتیجه، گذشته از آن که حقوق مشروع ایران در شط العرب مورد تجاوز قرار گرفت،

نیمی از ناحیه نفتی قصر شیرین به تصرف عثمانی در آمد ولی انگلیسی‌ها قبلاً از دولت عثمانی التزام گرفته بودند که حق امتیاز شرکت نفت انگلیس و ایران را در منطقه مزبور به رسمیت بشناسد.

بعد از جنگ بین‌المللی اول انگلستان که خود را یک تاز میدان می‌دید تصمیم گرفت که برای چهارمیخه کردن تسلط خود بر نفت (ولی در ظاهر به عنوان دوستی و به دستاویز تثبیت وضع ایران) قرارداد معروف ۱۹۱۹ را بر این کشور تحمیل نماید. طرح این قرارداد زاییده فکر لرد کرزن معروف بود که در آن موقع بزرگ‌ترین کارشناس مسئله ایران در انگلستان به شمار می‌آمد. در یادداشتی که توسط لرد کرزن تنظیم و به منظور توجیه قرارداد در تاریخ ۹ اگست ۱۹۱۹ در میان اعضای کابینه انگلستان توزیع شده بود چنین آمده است: «ما در گوشه جنوب غربی ایران دارایی هنگفتی به صورت مناطق نفتی داریم که برای تأمین احتیاجات دریاداری بریتانیا منظور شده و ما را دارای منافع مهمی در این قسمت از جهان کرده است.»

به شهادت اسناد وزارت خارجه انگلستان، دولت مزبور برای امضای این قرارداد در قبال مستمری ماهانه پانزده هزار تومان احمد شاه قاجار را وادار کرد تا علاءالسلطنه را از صدارت عزل کند و وثوق الدوله را که به دوستی با انگلیسی‌ها شناخته شده بود بر سرکار آورد.

برای وثوق الدوله نخست وزیر و فیروز میرزا نصرت الدوله وزیر خارجه و اکبر میرزا صارم الدوله وزیر دارایی، که ارکان سه‌گانه قرارداد به شمار می‌رفتند، امان‌نامه‌ای به یک مضمون به امضای سرپرسی کاکس معروف داده شد که مضمون آن چنین است:

«با کمال مسرت به اطلاع آن جناب می‌رساند که دولت اعلیحضرت (پادشاه انگلستان) به من اختیار داده است با توجه به قراردادی که در همین تاریخ نهم اگست ۱۹۱۹ بین دولت اعلیحضرت و دولت ایران انعقاد یافته، دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان آماده است که نفوذ و حمایت خود را در صورت احتیاج شامل آن جناب گرداند و به علاوه هرگاه ضرورت اقتضا کند آن جناب را در

فصل یکم مأموریت ناخواسته

مُقامر را سه شش می باید ولیکن سه یک می آید.
_____ گلستان سعدی

زمینه تاریخی

قرارداد امتیاز نفت بین دولت ایران و شرکت نفت انگلیس و ایران در ۷ خرداد ماه ۱۳۱۲ به تصویب مجلس رسید^(۱) و امضای آن حاصل مذاکراتی بود که به دنبال الغای امتیازنامه داری^(۲) (۱۰ آذرماه ۱۳۱۱) و شکایت بریتانیا به شورای جامعه ملل^(۳) در میان نمایندگان دولت ایران و کمپانی صاحب امتیاز صورت گرفت. ماجرای که ما در صدد بررسی آنیم در سال ۱۳۲۶ آغاز شد ولی ریشه در سالهای پیشتر داشت. در حقیقت ریشه آن را می بایستی در چهارده سال پیشتر، یعنی در همان شرایط سیاسی و اوضاع و احوالی که قرارداد ۱۳۱۲ به امضا رسید، جست و جو کرد. مردم ایران از این قرارداد ناخشنود بودند. از عاقد آن، رضاشاه، هم دل خوشی نداشتند. اهمیت نفت، در طی سالها که از امضای قرارداد می گذشت، بیش از پیش روشن شده بود. این سالها شاهد شروع و پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۳۹-۱۹۴۵) بود و در واقع نفت بود که سرنوشت این جنگ را رقم زد. و باز نفت بود که موفقیت طرح های عظیم بازسازی و راه اندازی صنعت و اقتصاد دنیای پس از جنگ را در گرو خود داشت. توجه به اهمیت نقش روزافزون نفت در آستانه نیمه دوم قرن آتش رقابت را در میان غولان بزرگ عضو کارتل بین المللی نفت^(۴) دامن می زد و نیز کمپانی های نفتی امریکایی معروف به «مستقلان» را - که هنوز دست شان از منابع نفتی خارج امریکا کوتاه بود - برای شکستن سد کارتل و ورود

در بازاری که رونق آن دائم التزاید و تضمین شده می نمود حریص تر می ساخت. گروه کارشناسانی که در سال ۱۹۴۳ زیر نظر زمین شناس معروف اروث دوگلیه کار می کردند گزارش دادند که مرکز ثقل تولید دنیا از منطقه کارائیب در نیم کره غربی به منطقه خلیج فارس انتقال می یابد و چنین بود که نگاه مشتاقانه کمپانی های نفتی به این منطقه دوخته شد. روزولت، رئیس جمهور امریکا، عربستان سعودی را مشمول قانون معروف «وام و اجاره»^۱ کرد و اعلام داشت که دفاع از عربستان سعودی به لحاظ دفاع از ایالات متحد امریکا ضرورت دارد.^(۵)

آغاز ماجرا

در نیمه دوم سال ۱۳۲۲ (پاییز ۱۹۴۳) نمایندگان از کمپانی های شل^۲ و سینکلر^۳ و استانداردارد واکيوم^۴ به ایران آمدند و مذاکراتی را با نمایندگان دولت آغاز کردند. مقصود از این مذاکرات تحصیل امتیاز نفت در نواحی شمالی و جنوب شرقی ایران بود و به دنبال آن دولت ایران دوفنر کارشناس امریکایی را به نام های هوور و کرتیس برای مشورت به ایران دعوت کرد. همین دو کارشناس چندی پیش به عنوان مشاوران دولت ونزوئلا به آن کشور رفته و فرمول معروف پنجاه - پنجاه یا تنصیف منافع بین دولت صاحب نفت و کمپانی های نفتی را پایه ریزی کرده بودند.

در آن زمان جنگ جهانی به پایان خود نزدیک می شد و ایران در اشغال نظامی متفقین (بریتانیا، شوروی و امریکا) بود. متفقین متعهد بودند که در ظرف شش ماه پس از پایان جنگ جهانی نیروهای خود را از ایران بیرون ببرند. مذاکرات محرمانه و رایزنی های مربوط به نفت که از آبان ماه سال ۱۳۲۲ در زمان دولت سهیلی آغاز شده بود به زودی از پرده درافتاد و خبر آن در روزنامه ها انعکاس یافت و بحث درباره آن سرانجام در اواسط سال ۱۳۲۳، که دولت ساعد بر سر کار بود، به مجلس کشانیده شد. در ۱۹ مرداد ماه آن سال طوسی نماینده بجنورد و دکتر رضا رادمنش (سخنگوی فراکسیون حزب توده ایران) از دولت خواستند که جریان این

مذاکرات و رفت و آمدها را به مجلس گزارش دهد. دکتر رادمنش در سخنان خود شتاب زدگی دولت برای دادن امتیاز به خارجیان را نکوهید و گفت: «بنده با رفقایم با دادن امتیازات به دولت های خارجی به طور کلی مخالفیم. همان طور که ملت ایران توانست راه آهن را خودش احداث کند بنده یقین دارم که با کمک مردم و سرمایه داخلی ما می توانیم تمام منابع ثروت این مملکت را استخراج و شاید بتوانیم به موضوع بدبختی مردم این مملکت بهبودی بدهیم.»

نخست وزیر (محمد ساعد) در پاسخ آن دو نماینده افشا کرد که دو شرکت شل و استانداردارد واکيوم پیشنهادهایی در خصوص نفت داده بودند، بعد هم پیشنهادی از سوی کمپانی امریکایی سینکلر رسید. ساعد گفت: دولت برای بررسی این پیشنهادها دوفنر کارشناس (کرتیس و هوور) را که سابقه و تخصص در امور مربوط به نفت دارند استخدام کرده است. ساعد اطمینان داد که اقدامات دولت «جنبه مطالعاتی» داشته است و هیچ تصمیمی پیش از آن که به مجلس اطلاع داده شود گرفته نخواهد شد. «مجلس هر تصمیمی اتخاذ کند دولت هم تابع نظریات مجلس است.»

شوروی و درخواست امتیاز

به دنبال این جریان در نیمه دوم شهریور ماه سال ۱۳۲۳ هیئتی از سوی دولت اتحاد جماهیر شوروی به ایران آمد. رئیس این هیئت (کافتارادزه)^(۶) که از معاونان وزیر امور خارجه وقت شوروی بود در مصاحبه مطبوعاتی خود اعلام کرد پیشنهادی برای امتیاز نفت در صفحات شمالی ایران دارد که به دولت خواهد داد. کافتارادزه در ملاقات خود با شاه نیز خاطر نشان کرد که آینده روابط ایران و شوروی به پاسخ مساعد به پیشنهاد او بستگی دارد.^(۷) واکنش دولت ایران در برابر سخنان نماینده اتحاد شوروی آن بود که پیش از استقرار صلح و روشن شدن وضع دنیا از دادن هرگونه امتیاز به خارجیان خودداری خواهد کرد و این تصمیمی است که در جلسه یازدهم شهریور ماه هیئت وزیران گرفته شده و بنابراین دولت نمی تواند پیشنهاد اتحاد شوروی را بپذیرد و درباره آن وارد بحث بشود و بهتر است که مذاکرات به بعد از جنگ موکول گردد.

^۱ Lend-Lease

^۲ Royal Dutch Shell

^۳ Sinclair Oil Corporation

^۴ Socony- Vacuum Oil Company of New York